

A fordító és a nyelvi normák III.*

6. Mi a teendő a fordítási hibákkal?

Az idegennyelv-tanulás, az anyanyelvi és az idegen nyelvi nyelvhasználat, illetve a fordítás közül a fordítás túri legkevésbé a megformálási hibákat. Míg az előbbiek többnyire kötetlen körülmények között történő egyéni nyelvhasználattal kapcsolatosak, és ebben az esetben gyakran a részleges megértés is sikeres kommunikációnak számít, a fordítás esetében többnyire nyilvános nyelvhasználatról van szó, amelyben bizonyos nyelvhelyességi normák betartását eleve adottnak feltételezzük. A legtöbb fordítás esetében a minél teljesebb megértés a cél. A fordítások információs és megformálási hibáit tehát javítani kell, illetve a fordítónak eleve el kell kerülnie a hibákat. Szükség esetén a hibakeresés és -javítás céljából lektort alkalmaznak, ami az egyéni nyelvhasználat során nemigen fordul elő, míg az anyanyelvi írásos nyelvhasználat lektorálása esetében a lektor feladata jóval korlátozottabb, mint fordítás lektorálása esetén.

Nem irodalmi fordítás esetében az információs hibákat kell elsősorban és mindenképpen kijavítani (bár ezek között is vannak olyanok, amelyek a kommunikáció sikere szempontjából nem számítanak). A megformálási hibák tekintetében elsősorban a helyesírási és nyelvhelyességi (morfológiai és szintaktikai) hibákat kell kijavítani, „kipécézni”. Igaz, hogy a szöveg minőségét és olvashatóságát ezek gyakran kevésbé befolyásolják, mint a szövegszintű hibák, de feltűnőbbek, könnyen azonosíthatók, ezért az olvasót eleve negatívan befolyásolják. A „kvázi helyességért” felelős szövegszintű hibák javítása ugyan kívánatos, de általában túl sok időt vesz igénybe, az egész szöveg átírását igényli, amit a szöveg tartalma (kontextuális effektus) nem indokol, és túl sokba kerülne.¹

A hibák megelőzése szempontjából fontos, hogy a fordító állandóan figyelje és tudatosan értékelni tudja saját tevékenységét. Míg az idegen nyelvek tanulásában és használatában a **monitor** túlzott használata gátolja a kommunikáció hatékonyságát, a fordítónak nagyon is tudatos monitorhasználónak kell lennie.

Természetesen a fordításnak is vannak az alapesettől eltérő helyzetei, amikor például lektorálásra nincs idő, és a fordítás időben elkészülte fontosabb, mint a formai helyesség (ld. a minőségről és használhatóságról szóló részt). Általában azonban a fordító hivatásos kommunikátor, így nagyobb elvárásoknak kell megfelelnie.

Míg az egyén nyelvi kompetenciájának megfelelő szóbeli nyelvi produktumokat nem szabad és nem érdemes bírálnunk, a beszélőre nézve negatív következtetéseket levonnunk, diszkriminálnunk, az általa használt nyelvváltozatot stig-

* A tanulmány a T 046363 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült. Az I. részt I. Nyr. 128: 407–34; a II. részt Nyr. 129: 30–58.

¹ A fent hivatkozott AGROINFORM útmutató is nyilván azért mond le minden stilisztikai hiba javításáról, mert az teljes átírást igényelne, így túl költséges lenne.

matizálnunk, a fordításban előforduló nyelvhasználati hibákkal más a helyzet. Az írásos nyelv normái nem tartoznak a csoportidentitást is kifejező anyanyelvváltozati normákhoz. Az írott nyelv normái tanulhatók, a beszélt nyelv (bármely szocioregionális változatának) és az írott nyelv normáinak eltérései tudatosíthatók; gyakorlással elérhető, hogy az egyén több nyelvváltozat normáit és azok használati körét ismerje. Az is elvárható, és gyakorlással elérhető, hogy aki nyilvánosan megszólal (akár szóban, akár írásban), az kevésbé legyen hajlamos a nyelvbotlásra, az egyeztetés elmulasztására és egyéb performanciahibákra, mint aki csak szűk körben használja a nyelvet. A fordításoktatás során tehát az igényes és hatékony nyelvhasználat képességére kell ösztönöznünk. A fordításban a fordító anyanyelvváltozata irreleváns, nem saját csoportidentitását kell demonstrálnia, hanem a felhasználó (kliens) csoportidentitásának megfelelő nyelvi normákhoz kell alkalmazkodnia.

A képzés során a fordítói kompetencia fejlesztése céljából ugyancsak szükség van hibajavításra. Más kérdés, hogy a hibajavítást hogyan lehet úgy végezni, hogy abból valóban tanuljon is a fordítószakos hallgató (ld. Dróth 2001). Az idegen nyelvek tanítási módszertana az utóbbi időkben eléggé hibajavítás-ellenes volt: az uralkodó vélemény az, hogy a hibajavítás inkább káros, mint hasznos, keveset tanul belőle a tanuló, ugyanakkor gátlásokat alakít ki. Az anyanyelvi nyelvhasználattal kapcsolatban szintén erős az a vélemény, hogy a hibajavítás (egyes „hibák” kipécézése) nem hatékony, ráadásul gyakran hibának tekintik azt, ami nem hiba, hanem egy másik nyelvváltozat normája, továbbá hogy a javítás mindenképpen sértő. A fordítás oktatásában viszont mindennapos gyakorlat a hibák javítása, és a fordítást oktató tanárok általában hisznek a hibajavításban, bár nem ismeretes, hogy milyen a hibajavítás hatékonysága, különösen akkor, ha intuitív javításról van szó. Feltételezhető, hogy ugyanúgy, mint az anyanyelvi nyelvhasználat jobbítására irányuló erőfeszítések (nyelvművelés) esetében, a pozitív megközelítés hasznos lehet, tehát az aprólékos hibajavítás helyett vagy mellett azt is érdemes lenne elemezni, hogy milyen normákat követ egy hatékonyan kommunikáló magyar szaknyelvi írás (ha van ilyen).

A fordítóképzés során figyelemmel kell lenni továbbá arra, hogy a fordítók manapság szinte mindig időhiányos körülmények között fordítanak, tehát a fordítás és a blattolás, illetve tolmácsolás közötti határvonal kezd elmosódni. Ezért a fordító mesterségbeli tudásának ma alapkövetelménye, hogy rövid idő alatt tudjon nyelvhasználati szempontból jó, de legalábbis elfogadható fordítást készíteni. Ebből a szempontból viszont fontos, hogy a fordító értékelni tudja a hibákat, és el tudja dönteni, hogy mikor, milyen körülmények között milyen kompromisszum vállalható.

7. Milyen (magyar) nyelvi normáknak kell a fordítóknak megfelelniük?

A betartandó normák minden nyelvváltozatban és minden kommunikációs helyzetben mások. A fordítónak tehát mindig azokhoz a normákhoz kell igazodnia, amelyek az adott kommunikációs helyzetben érvényesek. Az érvényességet

a relevancia elve szabja meg: a fordításnak az adott célközönség, a fordítás tervezett használója számára az adott szituációban optimálisan relevánsnak kell lennie.

Ahhoz, hogy a fordító alkalmazkodni tudjon a különböző fordítási helyzetekhez, fejlett szociokulturális kompetenciával kell rendelkeznie: több normát kell ismernie, képesnek kell lennie a különböző normák tudatos értékelésére, a kontextusnak megfelelő norma követésére, a saját normáitól való eltérésre és a megrendelő normáihoz való igazodásra. A fordítónak az egyszerű nyelvhasználónál jobban kell alkalmazkodnia a befogadó elvárásaihoz és feldolgozási kapacitásához. A fordítónak a befogadón (felhasználón) kívül még két tényezőt kell figyelembe vennie: egyik a megbízó (kliens), aki nem feltétlenül esik egybe a felhasználóval, és lehetnek a fordítással kapcsolatban más elvárásai. Figyelembe kell vennie továbbá a fordítónak a szerzőt is, a szerzőhöz is „lojálisnak” kell lennie (Nord 1997). A hivatásos fordítónak ezenkívül képesnek kell lennie a normának megfelelő, kevés performanciahibát tartalmazó beszélt vagy írott nyelvi szöveg előállítására kedvezőtlen külső körülmények között is (stressz, időhiány, zaj stb.)

Szociokulturális kompetenciája és a relevancia elvének ösztönös vagy tudatos alkalmazása révén a fordítónak fel kell ismernie, hogy adott célnyelvi közönség számára milyen nyelvtani formákat és milyen lexikai egységeket célszerű használnia: mennyiben hasznos és célszerű például az idegen eredetű szavak használata, mennyire lehet bonyolult a mondat szerkesztés, milyen arányban alkalmazzon mellé- vagy alárendelést, mennyire legyen formális vagy kötetlen a stílus.

A tágabb értelemben vett fordításnak nagyon sok fajtája van (vö. Heltai 2003a): a fordítás lehet egy nyelven belüli vagy nyelvek közötti (intralingvális és interlingvális), szóbeli és írásbeli, irodalmi és szakfordítás (és közbenső kategóriák), hivatásos vagy „természetes”, publikált vagy szűk körben használt („egyszer használatos”) stb. A fordítástudomány többnyire az írott, publikált, hivatásos fordító által készített fordításokat tanulmányozza, míg a fordítóképzés főleg a szakfordítást tartja szem előtt, és a normák betartásával kapcsolatban is elsősorban ezeket a fordítási helyzeteket vizsgálja. Ez az elfogultság természetes, hiszen a kevésbé formális fordítási helyzetekben a normákkal kapcsolatban (akár fordítási, akár nyelvi normákra gondolunk) jóval több engedhető meg.

A különböző fordítási helyzetekre érvényes normákat gyakran explicit formában is közlik – fordítási utasítás, fordítási útmutató vagy szabvány formájában –, de sokszor a fordítónak magának kell a helyzetet értékelnie. (Az útmutatók természetesen nem csak és nem elsősorban nyelvi normákról, hanem fordítási normákról szólnak.)

A szakfordítások és az irodalmi fordítások jelentős része nem egy adott nyelvváltozat beszélői számára készül, hanem többnyire az egész nyelvközösség számára. A szakfordító különböző regiszterekhez tartozó, különböző műfajú írott szövegeket fordít olyan felhasználók számára, akik viszonylag magas iskolázottsággal rendelkeznek. A fordítónak – amennyiben nem az eredeti szöveg meghatározott szocioregionális változatait akarja visszaadni a célnyelven – többnyire a szten-derd írott nyelv nyelvtani és lexikai normáihoz kell alkalmazkodnia, illetve ezeket a normákat – a helyesírási szabályok betartásával együtt – előfeltételként kell

teljesítenie. A fordító – részben a fordított szövegek típusa miatt, részben mivel külső szereplő a kommunikáció folyamatában – általában nyelvileg is távolságtartóbb.

A szakfordításban a lexikai normákon belül kiemelkedő jelentőségű a terminológia ismerete – ezen a területen a szabványos terminológia használata jelenti a normát, amely nemcsak a nyelvi megformálást, a szöveg minőségét befolyásolja, hanem az információközvetítés pontosságát is. A szakfordítónak ismernie kell a szövegalkotási normákat – azokat a műfajra és regiszterre vonatkozó, sokszor disztribúciós jellegű nyelvtani, lexikai (terminológiai), frazeológiai, mondatszerkesztési és szövegalkotási sajátosságokat, amelyek a szakmai kommunikáció hatékonyságát legjobban biztosítják. Mivel ezekben a nyelvváltozatokban kevés a szocioregionális variabilitás, és a mintaadók (például folyóiratok szerkesztőbizottságai) komoly normatív erőt képviselnek, a sztenderd normáinak betartását itt erőteljes szankciók kényszerítik ki.

A fordítás minőségét ugyanakkor a nyelvtani és mondatszerkesztési normák, illetve a helyesírási szabályok követése önmagában nem biztosítja. A szövegminőség nyelvi szempontból jelentős mértékben a szövegalkotási normák betartásától, a fordítás minősége pedig a nyelvi szempontokon kívül a forrásnyelvi szöveghez való viszonytól (az információk átadásának pontosságától) is függ.

A fordítónak tisztában kell lennie azzal, hogy melyek azok a nyelvtani normák (szabályok), amelyek az egész nyelvközösségre érvényesek, és melyek azok, amelyek tekintetében több változat létezik, és tudnia kell, milyen az egyes változatok megítélése. A versenyző formák közül a sztenderd nyelvváltozatban szokásos formákat kell használnia, még akkor is, ha saját anyanyelvváltozatának normái eltérnek azoktól. A fordítónak nem feltétlenül és nem elsősorban saját anyanyelvváltozati normáihoz kell ragaszkodnia: saját csoportidentitásának jelzését alá kell rendelnie a megbízó és a célközönség elvárásainak. A fordítónak a norma szempontjából biztonságra kell törekednie, és kerülnie kell a norma szempontjából vitatott megfogalmazásokat. A normák helytálló voltát a fordító vitathatja, de amíg a norma érvényes, igazodnia kell: a biztonság szempontja a hagyományos norma követését diktálja.

A fordítói kompetencia fontos része a tudatos értékelés képessége, a monitor állandó használata. A fordítónak a különböző fordítási változatokat (beleértve a nyelvi megformálás kérdéseit) állandóan értékelnie kell, sőt Pym szerint (1992: 281) a fordítási kompetencia nem más, mint a különböző variánsok közötti választás képessége (ld. még Dróth 2001b, 2002).

A szigorúbb értelemben vett normákon kívül jól és tudatosan kell ismernie a szokásos kifejezésmódot is, hogy ellen tudjon állni a forrásnyelvi interferenciának még akkor is, ha gyorsan kell fordítania, vagy ha hosszabb időn keresztül kell egyfolytában dolgoznia. Ez elsősorban a frazeológiai és szövegalkotási kompetenciára vonatkozik: a fordítónak jól kell ismernie a szokásos szókapcsolatokat és a szokásos szövegalkotási mintákat. A szokásos szókapcsolatok ismerete Campbell (1998: 17) szerint a fordítói kompetencia fontos része.

A szakmai szövegeken kívül természetesen számos más szövegtípus fordítására is szükség van, amelyekre más normák érvényesek. A Harlequin-románccok fordítási útmutatója (sokszorosított lap) konzervatív nyelvhasználatot kér a fordí-

tóktól, míg a tudományos-fantasztikus könyvek és a fantáziailrodalom fordításában gyakran újító módon használják a nyelvet (Sohár 1998, 2000). A filmszinkronizálásnak és -feliratozásnak szintén megvannak a maga fordítási és nyelvi normái.

A fordítónak tehát az átlagos művelt beszélőnél jobb és tudatosabb anyanyelvi kommunikatív kompetenciával kell rendelkeznie.

Ha összeszedjük azokat az utalásokat, amelyek konkrétan a magyarra történő fordításra (főleg szakfordításra) vonatkoznak, elsősorban Klaudy (1987, 1994), Dróth (2001a) és Heltai (2000, 2002) tanulmányaiban, a magyar fordítónak a természetesnek vett „nyelvhelyességi normákon” kívül a szöveg megformálása során elsősorban a következő szövegszintű normákra, konvenciókra, illetve disztribúciós mintákra kell(ene) ügyelnie.

- A mondathosszúság, a mondategységek száma, hossza, a mondategységek tagoltsága;
- a mondat szint alatti bővítmények száma;
- a kohéziós eszközök használata mondat- és szövegszinten, a fókusz elhelyezése;
- a szövegbeni utalás eszközei, használatuk gyakorisága, egyértelműsége;
- a mondatok tematikus szerkezete, tematikus és rematikus szakaszok;
- a határozós szerkezetek száma, bonyolultsága, helye a mondatban;
- a személytelenség és az indoeurópai nyelvekben a szenvedő ragozás által képviselt jelentéstartománnyal kapcsolatos fordítási stratégiák alkalmazása; szenvedő/cselekvő átváltás, alany betoldása, alanytalan mondatok aránya;
- a nominális és verbális kifejezésmód váltakozása; a nominális szerkezetek predikatívizálása során szükséges kiegészítések elhelyezése;
- a predikatív és igeneves szerkezetek aránya, az utóbbiak helye a mondatban; balra és jobbra bővítő jelzős szerkezetek, üres melléknévi igenevek használata;
- a dinamikus és statikus kifejezésmód;
- az absztrakt, szemantikailag üres lexika használata;
- a szokásos szókapcsolatok használata, a sztereotip kifejezések megfelelő aránya.

Az, hogy a fenti és más számbajövő szempontok alapján a fordított és nem fordított szövegek különbségeit mennyiben lehet korpuszok segítségével felderíteni, és hogy ha igen, az eredmények alapján megalapozottan (vagy megalapozottabban) lehet-e fordítási stratégiákat javasolni (Klaudy 2001), nem teljesen egyértelmű.

8. Tényleg rosszak-e a fordítások?

A közhiedelemmel ellentétben a fordított szövegek nem rosszak, bár vannak rossz fordítások is. A rossz fordítások száma azonban nem nagyobb, mint a rossz nem fordított szövegeké, sőt lehet, hogy arányaiban több a rossz eredeti szöveg (elég, ha a volt miniszterelnök beszédeire gondolunk). Mossop (2001: 17) szerint

például a fordítások gyakran könnyebben olvashatók, mint az eredeti szövegek: a gyakorlott fordítók a rossz forrásnyelvi szövegeket fordítás közben stilisztikailag lektorálják (mental stylistic editing).

„A fordítások rosszak” megállapítás nem tartható azért sem, mert egyre nehezebb megkülönböztetni a fordítást a nem-fordítástól: az eredeti szöveg és a fordítás közötti határvonal kezd elmosódni. Közismert az EU-szövegek sokszoros átfogalmazása, amelynek során különböző nyelvek és különböző anyanyelvű szerzők és fordítók jutnak szerephez, és sokszor nem lehet eldönteni, hogy a végső szövegváltozat mennyiben eredeti és mennyiben fordítás (Pym 2000). A magyar nyelvű tudományos folyóiratok cikkei többnyire angol nyelvű szakirodalom felhasználásával készülnek, és az „eredetiség”, illetve a közvetlen fordítás vagy adaptálás különböző szintjeit képviselik. (Fel lehet tenni a kérdést, hogy van-e egyáltalán „eredeti” magyar szaknyelv.)

Nem különböztethetjük meg a fordított és nem fordított szövegeket a minőség alapján sem. Ha egy szöveg nehezen érthető, gyakran fordításra gyanakszunk, különösen akkor, ha számításba jön a fordítás lehetősége. Az eddigi vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy a szöveg minősége alapján nem lehet biztonsággal megállapítani, fordított vagy nem fordított szövegről van-e szó (Klaudy 1987, Pápai 2001, 2002, Pokorn 1999, Puurtinen 1995, Heltai 2003c).

Pápai (2001) az explicitáció kérdését vizsgálva szakszövegtörzsen végzett összehasonlító vizsgálatokat. Ennek keretében azt is tesztelte, hogy mennyiben képesek magyar anyanyelvű kísérleti személyek egy szövegről eldönteni, hogy az eredetileg magyarul írt szöveg vagy pedig fordítás. Érdekes módon a kísérleti személyek nagy biztonsággal azonosították a fordított szövegeket, de sok esetben tévedtek az eredetileg magyar nyelven írt szövegek esetében: ezeket jelentős százalékban fordításként azonosították. (Saját magam hasonló eredményt kaptam szakfordító hallgatókkal végzett vizsgálataim során.)

A fordítások rosszaságáról szóló tételt azért is nehéz igazolni, mert az értékelés kritériumai hiányoznak, illetve mindenki más szempontból minősíti rossznak a fordításokat. Egyes kritikusok kizárólag az idegen szavak használatát kárhoztatják, mások a terminushasználat hiányosságait hánytorgatják, megint mások a zsargont, a magyartalanságokat, germanizmusokat, tükörfordítást stb. A felsorolt és kárhoztatott hibák egyébként mind előfordulnak „eredeti” magyar szövegben is. Érdekes módon a fordítóképző intézmények tanárai kevésbé gyakran hangoztatják ezt a sommás, elítélő véleményt – lehet, hogy a képzésben részesülők jobban fordítanak?

Nem lehet végül elfogadni a rossz fordítások sztereotípiáját azért sem, mert – ahogy erről már szó volt – nem lehet a fordítások színvonalát a fordítás keletkezési körülményeinek és funkciójának ismerete nélkül minősíteni. A relevancia elve alapján gyenge fordítást is el lehet fogadni, ha az információhoz való hozzájutás megéri az erőfeszítést. Ezt azonban nem kell úgy értelmeznünk, hogy a fordítás abszolút értelemben jó: a felhasználó azzal együtt fogadja el a fordítást, hogy észreveszi a minőségi problémákat és a feldolgozás nehézségét. Ha a fordítást egy kívülálló az eredeti kontextuson kívül értékeli, rengeteg minőségi kifogást találhat, bár a fordítás az adott körülmények között az eredeti célközönség

számára tökéletesen megfelelt. Előfordulhat, hogy a kívülálló értelmetlen zsargonnak minősíti azt, ami adott tudományág vagy foglalkozás képviselői számára fontos információ.

Hétköznapi életünk során hatalmas mennyiségű változó minőségű fordítást olvasunk. A fordítások minőségi ingadozásai természeteseek, és sokszor elkerülhetetlenek, mint ahogy az anyanyelvi performanciában is vannak minőségi ingadozások. Ez azonban – akárcsak az anyanyelvi kommunikációban – nem jelenti azt, hogy minden úgy jó, ahogy van, semmit sem lehet és semmit sem kell tennünk, különösen ha hivatásos kommunikátorok nyilvános nyelvhasználatáról van szó. Az információhoz való hozzájutás lehetőségét végső soron emberi jognak lehet tekintenünk, és ha a rossz fogalmazás – akár „eredeti” adóbevallási útmutatóról, akár fordított használati utasításról vagy EU-direktíváról van szó – akadályozza az információhoz jutást, jogos a tiltakozás – és eredményes is lehet, mint ahogy azt A Plain English Campaign sikere (ld. Heltai és Nagy 1997), újabban pedig az EU fordítószolgálat által a jobb minőségű, érthetőbb fordítások érdekében indított *Fight the fog* (*Oszlasd el a ködöt*) mozgalom jelzi (<http://europa.eu.int/comm/sdt/en/ftfog/index.htm>).

9. Fenyegetik-e a rossz fordítások a magyar nyelvet?

A leíró nyelvészet szerint a nyelv nem romlik, és nem fenyegeti semmi. Ezzel tökéletesen egyetértek, ugyanakkor úgy gondolom, hogy

- a nyelvhasználat hatékonysága függ a (tágabb értelemben vett) normák betartásától,
- a normák túl gyors változása nehezítheti a nyelvhasználat hatékonyságát,
- a nyelvhasználatot lehet pozitívan és negatívan befolyásolni.

Úgy gondolom, hogy az „igényes nyelvhasználatra” buzdító felszólítások nem feltétlenül nyelvhelyességi babonák öncélú fenntartását célozzák, hanem arra figyelmeztetnek, hogy a kommunikáció sikeréért mind a beszélő, mind a hallgató felelős, és talán időnként nem árt ezt is hangsúlyozni.

A normák túl gyors változása nem feltétlenül kívánatos, ha a nyelvközösség jelentős része nehezen alkalmazkodik, és így a normaváltozás a kommunikáció hatékonyságát csökkenti. A kommunikáció hatékonysága azáltal is csökkenhet, hogy a nyelvközösség tagja *bosszankodik* az általa ismert norma szerint helytelen szövegen, és nem a tartalmat figyeli.

A nyelvhasználatot, és végső soron a nyelvi rendszert is, korlátozott mértékben *lehet* tudatos beavatkozással befolyásolni (ld. például az angolban a 3. személyű névmás hímnemű alakjának a trónfosztását). Az igényes nyelvhasználat kialakításában (az iskolai oktatás mellett) fontos szerepet játszhatnak azok a szövegek, amelyekkel a nyelvhasználó találkozik. Mivel manapság rengeteg fordítást olvasunk (és hallunk), fontos (lenne), hogy az ilyen szövegek olvasása azokat

a készségeket erősítse, amelyekre a hatékony kommunikációhoz leginkább szükségünk van.

Ebben az összefüggésben értelmezhető a fordító felelősségének kérdése. A fordításnyelv bizonyos körülmények között tolerálható, ugyanakkor arra kell törekedni, hogy a fordítások színvonala elérje az adott körülmények között lehetséges legjobbat, mivel a fordító mint hivatásos és publikus nyelvhasználó felelős saját kommunikációs hatékonyságáért, és mint normaadó felelős mások kommunikációs hatékonyságáért is.

A szakirodalmat és az összefoglalót lásd Nyr. 128: 429–34.

Heltai Pál